

VALERIJUS ČEKMONAS

1936–2004

2004 m. kovo 17 d. mirė žymiausias Lietuvos slavistas Vilniaus universiteto profesorius habil. dr. Valerijus Čekmonas. Tai be galo skaudi netektis ir baltų kalbotyrai, nes Profesorius nuo pat savo mokslo kelio pradžios iki jo pabaigos gyvai domėjosi baltų kalbomis bei jų tarmėmis, atidžiai sekė baltistų tyrimus, dalyvaudavo įvairiose jų konferencijose, ekspedicijose, mokslo leidiniuose. Baltistikai reikšmingi ir beveik visi slavistiniai jo darbai.

Valerijaus Čekmonas (iki 1982 m. lapkričio – *Čekmanas*, slavų kalbomis *Чекман*, *Чэкман*, *Czekman*) buvo gimęs 1936 m. gruodžio 26 d. (oficiali data – 1937-10-25) Ukrainoje, Čerkasų srities Monastyriščeno rajono Zavaljės kaimo mokytojų Anastasijos ir Nikolajaus Čekmanų šeimoje. Pačioje karo pradžioje neteko tėvo: 1941 metų birželio 22 d. išėjo į kariuomenę – 1942 metais žuvo.

Vaikystė ir ankstyvoji jaunystė būsimajam didžiam mokslininkui buvo gana nelengva. 1948–1955 m. jis mokomas ir kariškai dresuojamas Kijevo suvogoviečių mokykloje (Киевское Суворовское училище), vėliau – Maskvos karo mokykla ir nyki minininko sprogdintojo tarnyba. Laimėi, 1958 m. pavyksta demobilizuotis ir įstoti į Černovicų universitetą, kuriame galutinai pasirenka filologo kelią. Studijų nebaigęs, nuo 1963 m. sausio pradeda dirbti rusų ir vokiečių kalbų mokytoju Lietuvoje, Ignalinos rajono Šiūlėnų aštuonmetėje mokykloje; čia dirba iki 1965 m. rugsėjo. Moky-

tojudamas neakivaizdiniu būdu baigia Rostovo prie Dono universitetą (1964 m.); pažymėtina, kad jo diplominis darbas buvo susijęs su Lietuva – skirtas Ignalinos rajono rusų sentikių kalbai. Simboliška, kad V. Čekmono moksliniai interesai buvo susiję su šia kalba ir paskutiniaisiais gyvenimo metais... 1965 metais, porą mėnesių padirbėjęs Latvijos Preilos rajone mokytoju, išvyksta į Minską studijuoti aspirantūroje. 1968 m. gruodžio 26 d. jaunasis mokslininkas labai sėkmingai apgina novatorišką disertaciją „Kietųjų ir minkštųjų priebalsių priešpriešos raida baltarusių kalboje: Tipologinis ir istorinis lyginamasis tyrimas“ ir tampa filologijos mokslų kandidatu (dabartiniais mūsų terminais – daktaru). Po poros metų disertacija išspausdinama, – deja, baltarusių kalba¹, todėl nesusilaukia tokio atgarsio, kokio iš tikrųjų nusipelno. Šiame darbe V. Čekmonas pirmą kartą kalbotyros istorijoje visus konkrečių kalbos bei tarmių reiškinį aiškinimus grindžia gausiais įvairiausių genetikos ir struktūros kalbų sinchroniniais bei diachroniniais duomenimis – tipologinis kontekstas jam tampa svarbiausiu rekonstrukcijos pamatu. Šiuo pamatiniu principu remiasi ir gausios smulkesnės mokslininko publikacijos: apie praslavų redukuotųjų balsių – jerų – fonologinį statusą ir kilmę², tam tikrų šios prokalbės priebalsių bei jų junginių raidą³, slavų akavimo prigimtį bei kilmę⁴, praslavų ir baltų jotaciją⁵,

¹ В. М. Чэкман, Гісторыя процывапа-стаўленняў па цвёрдасці-мякасці ў беларускай мове, Мінск, 1970.

² В. Н. Чекман, К происхождению и фonoлогической интерпретации праславянских еров, – *Lingua Posnaniensis*, XVIII, 1974, 29–49.

³ W. Czekman, O „prasłowiańskim“ rozwoju *gn(kn) > *gń(kń), – *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, XIII, 1974, 115–123; В. Н. Чекман, О рефлексх индоевропейских *k, *g в балто-славянском языковом ареале, – *Балто-славянские исследования*, Москва, 1974, 116–135.

⁴ W. Czekman, Akanie. Istota zjawiska i jego pochodzenie, – *Slavia Orientalis*, XXIV (3), 1975, 283–305.

⁵ В. Н. Чекман, О йотации в праславянских и балтийских языках, – *Blt* XI (1) 1975 63–76.

lietuvių kalbos tarmių akavimo kilmę⁶ ir daugelis kitų. Didžiai turiningas V. Čekmono pranešimas, parengtas VII slavistų suvažiavimui (Varšuva, 1973)⁷, – beje, tai pirmas šio mokslininko darbas, kurį turėjau progos išsamiai išstudijuoti (jau 1973 metų vasarą). Kalbininkas, nors ir pasinėręs į istorinės kalbotyros labirintus, neatitrūksta nuo dabarties, – pavyzdžiui, 1973 m. kartu su A. Padlužnu išleidžia puikų sinchroninės fonetikos veikalą „Baltarusių kalbos garsai“⁸, kuriuo vėliau plačiai remiasi sprendamas įvairias slavų kalbų fonetikos raidos problemas.

1968–1979 m. Valerijus Čekmonas dirba Baltarusijos Jakubo Koloso kalbotyros instituto moksliniu bendradarbiu – iš pradžių jaunesniuoju, vėliau – vyresniuoju. Šį laiko tarpą vainikuoja kapitalinis veikalas „Praslavų kalbos istorinės fonetikos tyrimai“ (1979)⁹.

Baltistams ypač reikšminga ir vertinga pirmoji knygos dalis „Rekonstrukcijos teorinės problemos“, kurioje įtikinamai parodyta, kad bet kuri diachroninė hipotezė būtina verifikuotina kruopščiai patikrintais tipologijos duomenimis. Kalbos istorikas, kuriam svarbu ne tik teorinių rekonstrukcijų darna, bet ir jų patikimumas bei realizmas, savo teorinėse konstrukcijose turi vadovautis fundamentiniu principu, kuris knygoje formuluojamas

⁶ В. Н. Чекман, К происхождению литовского аканья, – Acta Baltico-Slavica, XI, 1977, 167–191. Prie šios temos dar ne kartą grįžta – bene paskutinį kartą VII tarptautiniame baltistų kongrese (žr. A. Girdeņis, V. Čekmonas, Baltų ā labializacijos motyvai bei sąlygos lietuvių kalbos tarmėse, – VII Starptautiskais baltistu kongress: Referātu tēzes, Rīga, 1995, 20–21 [= A. Girdeņis, Kalbotyros darbai, III, 2001, 388–390]).

⁷ В. Н. Чекман, Генезис и эволюция палатального ряда в праславянском языке, Минск, 1973.

⁸ А. І. Падлужны, В. М. Чэкман, Гукі беларускай мовы, Мінск, 1973 (Pažymėtina, kad rengiant šį darbą pasinaudota Vilniaus universiteto Eksperimentinės fonetikos laboratorijos palatografu.)

⁹ В. Н. Чекман, Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция, Минск, 1979.

taip: „atkuriamosios praformos privalo turėti tas pačias savybes, kaip ir gyvosios arba gerai paliudytos (dokumentuotos) mirusios kalbos“¹⁰. Iš šio bendro tipologinio patikimumo principo («принцип типологического правдоподобия») plaukia kiti svarbūs metodologiniai reikalavimai. Ypač įsidėmėtina, kad, tvirtai pagrįsta autoriaus nuomone, diachroniniai tyrimai, koreguojami tipologijos duomenimis, visada patikimesni už tuos, kurie tokiais duomenimis neverifikuoti (p. 25). Baltistams labai aktualios ir mintys apie tai, kad prasminga rekonstruoti tik tokias diachroninio vyksmo grandis, kurias randame gyvosiose kalbose (p. 32), kad fonetinių reiškinių rekonstrukcijos negali būti patikimesnės už gerai ištirtus gyvųjų kalbų fonetikos duomenis (p. 35–36), ir daugelis kitų. Bene pirmą kartą (jeigu nekalbėsime apie ankstesnes paties V. Čekmono publikacijas) čia išskirtos labai svarbios palatacijos ir palatalizacijos sąvokos, gražiai diferencijuojančios palatalinių ir palatalizuotųjų (minkštųjų) priebalsių susidarymą: pirmuoju atveju priebalsiai keičia savo tarimo vietą į palatalinę (liežuvio vidurinę), antruoju tik įgyja papildomą liežuvio vidurio artikuliaciją. Veikale puikiai parodoma, kad palatacija ir palatalizacija – skirtingi diachroniniai vyksmai, kurių tolesni padariniai retai kada tebūna tapatūs ar net panašūs.

Pati savaime tipologinio tikslingumo idėja lyginamosios kalbotyros istorijoje nėra absoliučiai nauja: implicitiškai ją rėmėsi daugelis diachroninių rekonstrukcijų net Augusto Schleicherio laikais, o Romanas Jakobsonas tą principą deklaravo jau gana imperatyviai. Bet tik Valerijus Čekmonas iš šio bendro principo, iki tol buvusio beveik tik gryna deklaracija, sugebėjo padaryti konkrečias metodologines išvadas ir jomis pagrįsti ištįsą diachroninių tyrimų programą, kurios toliau nepaprastai nuosekliai laikosi. Visuose knygos skyriuose bei skirsnuose iš pradžių nustatomas dinaminis modelis: nustatomi tipologijos atžvilgiu galimi pradinių garsų poky-

¹⁰ «восстанавливаемые праформы должны обладать теми же свойствами, которыми обладают живые или хорошо засвидетельствованные (документированные) мертвые языки» (Исследования..., с. 15).

čiai – vadinamieji tipologiniai laukai (типологи-ческие поля), tipologijos ir arealinių situacijų „leidžiami“ tarpiniai diachroninių vyksmų etapai – tipologiniai „medžiai“ (типологические древа), sugretinamos įvairios fonologinės situacijos, kuriose pastebėti atitinkami pokyčiai; toliau tokio tipologinio modelio pamatu vertinamos esamos diachroninės interpretacijos ir teikiamos naujos – dažnai net radikaliai naujos. Galima beveik nesvyruojant teigti, kad V. Čekmonui pavyko įtikinamai įrodyti daugelio klasikinės slavistikos diachroninių konstrukcijų nepagrįstumą, – pavyzdžiui tų, kurios remdavosi vadinamąja grupinio sinharmonizmo ar atvirųjų skiemenų tendencija: knygoje pateikti tipologiniai argumentai rodyte įrodo, kad tos hipotezės yra ne daugiau kaip dar- nus faktų aprašymas, o ne slavų fonologinės sistemos susiformavimo paaiškinimas.

Knyga be galo svarbi baltistikai ne tik bendraisiais metodologiniais pamatais, bet ir daugy- be konkrečių išvadų.

Štai latvių kalboje randame beveik visus tuos pačius palatacijos bei depalatacijos reiškinius kaip slavų kalbose – net spontanišką palatalinę epente- zę **Pi* tipo grupėse. Pietvakarinėse lietuvių tarmė- se iki šiol yra išlikusi grupinio sinharmonizmo si- tuacija, nesukelianti uždarųjų skiemenų nykimo; daugelyje tarmių žinomi įvairiausi junginių **ti*, **di* palatacijos bei depalatacijos ir priebalsių veliari- zacijos atvejai, gausūs vokalizmo pokyčiai, susiję su kalbamaisiais procesais (veliariacija bei deve- liarizacija, *e* → *ɛ*, *e* → *ā* tipo „lūžiai“ ir t.t.); tradi- ciškai mąstant, galima manyti, kad net prūsų kal- boje esama palatacijos reflekso *š* < **si* (pvz., *schu- wikis* E496 ~ *siuvikas* ‘batsiuovys’). Baltistikai be galo svarbu, kad po V. Čekmono tyrimo nebelieka abejonės, kad prabaltų (net „pralietuvių“¹¹) kalbo- je nebuvo tembrinės koreliacijos – kietųjų ir minkš- tųjų priebalsių priešpriešos: kaip rodo tipologija, ta koreliacija negalima, kai nėra pozicinės pala- talizacijos. O kad jos nėra buvę, įrodo lietuvių af- rikatos *č / c*, *dž / dž*, kilusios iš **ti*, **di* ir daugybė depalatacijos atvejų latvių kalboje bei jos tarmė-

¹¹ Terminas sąlyginis, nes tokia prokalbė vargu ar iš tikrųjų egzistavo. Lietuvių kalba veikiausiai yra gentinių kalbų ar tam tikrųjų arealų kon- vergencijos padarinys.

se. Taip pat palatacijų ir palatalizacijų pobūdis bal- tų tarmėse rodo, kad jos yra glaidinės, o ne asimiliacinės jotacijos padarinys; kad šių vyks- mų laikais tebeegzistavo glaidai **i*, **u* (daugely- je padėčių virtę dabartiniais spirantizuotais sklan- džiaisiais *j*, *v*), rodo daugumas protezių, taip pat dzūkujančiųjų šnektų *čvī*, *džvī* < **tui*, **dui* – po- kyčiai, įmanomi tik tuo atveju, jeigu **u* turėjo priešakinį alofoną – maždaug *ū* (tarptautine transkripcija – [u]) – supriešakėjusio *v* net įsivaiz- duoti negalima. Vadinas, afrikatas galima kildin- ti tik iš **ti*, **di* – ir dabar dar pasitaikančių *č*, *dž* < **tj*, **dj* tipo rekonstrukcijų po V. Čekmono darbų nebegalima laikyti korektiškėmis.

Veikale rasime minčių, kurios netiesiogiai ar tiesiogiai įrodo, kad redukuoti balsiai gali turėti nulinių (jokiu garsu nerealizuojamų) pozicinių ar fakultatyvinių variantų (pvz., p. 203–205), kad protetiniai garsai (dažniausiai *j*-, *v*-) prieš žodžio pradžios balsius nėra tiesiogiai susiję su tarpžo- diniais hiatais net slavų kalbose, – tai skatina ieš- koti svaresnių to reiškinių motyvų ir baltų tarmė- se. Knygoje iškelta perspektyvi mintis, kad protezių (ir daugelio kitų vokalizmo raidos reiškinių) šaknys veikiausiai slypi išorės sandyje¹².

Apskritai daugeliu atvejų V. Čekmonas yra tartum atlikęs už mus, baltistus, preliminarinį dar- bą – sukūręs tvirtą tipologinę bazę, būtiną toles- niems gilesniems ir modernesniems baltų kalbų fonologijos diachroniniams tyrimams. Eidami jo nubrėžtu keliu, galime tikėtis daugybės naujų pa- stebėjimų ir atradimų. Kai kas šia kryptimi jau ir mėginta daryti¹³ – žr., pvz., Blt XV (1) 1979 23–30, Blt XV (2) 1979 111–123 – Blt XVI (1) 1980 32–24. Deja, tai tik lašelis jūroje tų vaisių, kurie turėtų išaugti ir subręsti V. Čekmono gerai išpurentoje dirvoje...

Ir knyga, ir prieš tai bei vėliau parašyti pana- šios krypties straipsniai susilaukė aukšto pripaži-

¹² Bandyką konkretizuoti šią mintį lietuvių kal- bos tarmių duomenimis žr. Jono Kazlausko diena: Istorinės gramatikos dalykai, Vilnius, 1992, 8–9.

¹³ Šiuos mėginimus Valerijus Čekmonas labai karštai ir nesavanaudiškai rėmė ir skatino: padėka „Baltisticos“ XVI tomo p. 44 išn. 89 pabaigoje nėra tuščia kurtuazija, o tikras tokios nesavanau- diškos kūrybinės paramos konstatavimas.

nimo mokslo pasaulyje. Ypač minėtinas labai palankus išgyvas Vakarų slavisto H. Birnbaumo dėmesys: rašydamas apie didžiausius slavų kalbotyros pasiekimus 1974–1982 m. diachroninės fonologijos srityje, jis pirmiausia iškelia kalbamąją V. Čekmono monografiją, ypač pabrėžia jos novatoriškumą – tai, kad knygoje svarbiausią vietą užima nagrinėjamųjų reiškinių tipologinės prielaidos¹⁴.

Monografijos pagrindu Valerijus Čekmonas parengia daktaro (dabar sakytume – habilituoto daktaro) disertaciją „Tipologiniai rekonstrukcijos pagrindai“ ir sėkmingai ją apgina Maskvoje.

Tuo metu, kai gynė savo daktarą, mokslininkas jau dirbo Vilniaus universitete: 1979–1984 m. – Rusų kalbos katedros docentu, 1985–2004 m. – tos pačios katedros profesoriumi; nuo 1988 m. iki 1999 m. vadovo savo iniciatyva ir pastangomis įsteigta Slavų filologijos katedrai. 1995 m. tampa slavistikai skirtą „Kalbotyros“ sąsiuvinį (netrukus pavadintą „Slavistica Vilnensis“) vyriausiuoju redaktoriumi.

Lietuvoje V. Čekmonas visu savo gyvu karštu temperamentu atsideda pedagoginiam darbui ir mokslinės pamainos ugdymui, rengia dialektologines ekspedicijas į periferines lietuvių¹⁵, lenkų, baltarusių kalbos tarmes; kaip jau užsiminta, į gyvenimo pabaigą vėl susidomi rusų sentikiais ir jų kalba bei istorija. Labai entuziastingai dalyvauja viešajame Filologijos fakulteto ir Universiteto gyvenime, su atviru džiaugsmu priima Sąjūdžio veiklą ir Lietuvos atgimimą. Visą laiką artimai bendradarbiauja su baltistais – ir pranešimais jų konferencijose, ir tiesioginiais bičiuliškais kontaktais, negailėdamas savo kolegoms nei vertingų patarimų, nei konstruktyvios kritikos, nei padaršinančio žodžio svyravimų bei abejonių valandą; oponavo ne vieną baltų kalbotyros, net dialektologijos disertaciją – ir visada išsamiai bei autoritetingai, su labai konstruktyviomis, dalykiškomis ir kartu geranoriškomis pastabomis.

¹⁴ X. Бирнбаум, Праславянский язык: достижения и проблемы его реконструкции, Москва, 1987, 259. Knygoje minimi ir kiti svarbesnieji V. Čekmono darbai.

¹⁵ Su didžiausiu pakilimu Baltarusijos lietuvių tarmes jis tyrė 1983 metų vasarą – paaukodamas joms visą laisvalaikį, net atostogas Palangoje.

Visus mus žavėdavo Valerijaus Čekmono sugebėjimas žaibiškai suvokti kad ir painiausios naujos lingvistinės minties esmę, čiupte sučiupti stipriausias ir silpnąsias jos puses, pamatyti tolesnio plėtojimo ir tobulinimo perspektyvą. Nėra iki jo tekę ir turbūt niekad nebeteks susidurti su tokiu lingvistinio mąstymo greičiu ir skvarbumu, su tokiu mokslinių interesų diapazonu: mokslininkui buvo įdomūs ir techniniai eksperimentinės fonetikos dalykai, ir tarmių niuansai, ir plačiasi bendrosios kalbotyros horizontai. Ir vargu ar rastume indoeuropiečių kalbą, kuriai jis būtų buvęs abejingas: su tuo pačiu entuziazmu jis kalbėdavo ir apie albanų kalbą, ir apie osetinų epą, ir apie indų „Mahabharatą“ (beje, storiusias to epo tomas visada stovėdavo garbingiausioje jo gausios namų bibliotekos vietoje). Pagaliau turbūt mažai kas žino, kad V. Čekmonas rašė eilėraščius ir apsakymus, net svajono sukurti romaną.

V. Čekmono mokslo veikla Vilniuje gana netikėtai pasuka kita – ne tiek moksline, kiek pedagogine ir apskritai šviečiamąja kryptimi. Tai aiškiausiai rodo darbai, paskelbti šiuo laikotarpiu: „Slavų kalbos ir tautos: Giminytės ištakos“ (1985)¹⁶, „Slavų filologijos istorija“ (1986)¹⁷, „Slavų filologijos įvadas“ (1988)¹⁸, „Baltarusių kalbos fonetika ir fonologija su bendrosios fonetikos ir fonologijos elementais“ (su E. Smulkowa; 1988)¹⁹... Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, mokslininkas kartu su žmona Irena ir kitais kolegomis ima intensyviai rengti lietuvių kalbos mokymo priemones nelietuviams, norintiems greitai išmokti mūsų valstybinę kalbą: „Lietuvių kalba visiems“ (1992–1993), „Język litewski dla każdego“ (1993), „Lietuvių-rusų, rusų-lietuvių žodynas“ (1993, 1997), net tampa Tautinių mažumų tyrimų centro direktoriumi (2000–2003). Ne kartą yra kalbėjęs apie Baltarusijos lietuvių tarmes,

¹⁶ В. Н. Чекмонас, Славянские языки и славянские народы, Минск, 1985.

¹⁷ В. Н. Чекмонас, История славянской филологии (до начала XX века), Вильнюс, 1986.

¹⁸ В. Н. Чекмонас, Введение в славянскую филологию, Вильнюс, 1988.

¹⁹ W. Czekmonas, E. Smulkowa, Fonetika i fonologia białoruskiego z elementami fonetiki i fonologii ogólnej, Warszawa, 1988.

apie planus imtis net eksperimentinių jų tyrimų – pradžią tokiems darbams jau buvo padaręs²⁰...

²⁰ Pvz.: В. М. Чэ к м а н, Да характарыстыкі даўжыні галосных у паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках, – Галосныя беларускай мовы, Минск, 1975, 102–167; В. Н. Ч е к м а н, К проблеме литовско-белорусской интерференции в Пелясе, – Балто-славянские этноязыковые контакты, Москва, 1980, 206–226.

Daugybę puikių sumanymų Valerijus Čekmonas nusinešė į Amžinybę. Labai skaudu, kad jo intensyvaus gyvenimo ir mokslo kūrybos kelias taip netikėtai nutrūko.

Tebūnie Tau, brangusis Bičiuli, lengva Lietuvos smiltelė po aukšta plačiašake Kairėnų pušimi!

Aleksas Girdenis